

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ “ETNOLİNQVİSTİKA” ANLAYIŞININ İNTERPRETASIYASI

Müasir dilçiliyin multidissiplinar paradigmalarından biri də etnolinqvistikadır. Etnolinqvistika dil və etnosun əlaqələrindən bəhs edən dilçilik cərəyanıdır.

Etnolinqvistika cərəyanı XX əsrdə ABŞ-da təşəkkül tapsa da, dünyanın müxtəlif mənşəli dilçilərinin bu sahə ilə bağlı maraqlı tədqiqatları meydana çıxmışdır. Azərbaycan dilçiliyində bu dilçilik cərəyanı xüsusi tədqiqat obyekti olmasa da, dilçilərimizin araşdırmalarında bu və ya digər dərəcə də tədqiq olunmuşdur.

N.Cəfərov “Etnoloji etüdlər” kitabında etnolinqvistikadan etnosşünaslığın predmetlərindən biri kimi bəhs edir. Dilçi yazır: “Etnosşünaslığın müasir problemlərini çeşidləyə və ya sistemləşdirirərkən ilk növbədə aşağıdakı mövzular, yaxud bu və ya digər dərəcədə müstəqil problemlər üzərində dayanmaq lazım gəlir: 1) etnogenez problemi; 2) etnocoğrafiya və ya etnobiosfera; 3) etnoqrafiya; 4) etnolinqvistika; 5) etnokulturologiya; 6) etnodinşünaslıq; 7) etnopsixologiya; 8) etnososiologiya; 9) etnopolitologiya; 10) etnik əlaqələr problemi” (3,s.12).

Göründüyü kimi, dilçi etnolinqvistika anlayışından etnosşünaslığın müasir problemi kimi bəhs etmişdir.

Ə.Rəcəblinin “Dilçilik tarixi” kitabında etnolinqvistika anlayışı belə izah olunur: “XX yüzilliyin dilçilik cərəyanlarından olan etnolinqvistika dilin mədəniyyət, adət-ənənə, əxlaq, davranış və bütövlükdə xalqla əlaqələrini öyrənir” (10,s.155).

Düzdür, etnolinqvistika bir cərəyan kimi XX əsrdə formalaşsa da, onun rüşeymləri XIX əsrə aiddir. Bununla bağlı Ə.Rəcəbli yazır ki, Humboldtun “xalq ruhu” anlayışı müasir etnolinqvistikanın əsaslarını təşkil edir. Bu dilçilik cərəyanının müddəalarına görə dil xüsusi etnik görüşünü və dil dühasını təşkil edir (10,s.38).

V.fon Humboldtun yaradıcılığında mühüm yer tutan “xalq ruhu” anlayışı haqqında dilçilər müxtəlif fikirdədir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, xalqa aid maddi və mənəvi xüsusiyyətlərin cəmi “xalq ruhu”nu təşkil edir. Fikrimizcə, dahi dilçi-mütəfəkkirin “xalq ruhu” anlayışı kifayət qədər yaygın təsir bağışlayır. Amma o, şübhəsizdir ki, etnolinqvistika öz əsaslarını dahi dilçi-mütəfəkkir

V.fon Humboldtun ideyalarından alır. Bununla bağlı “V.fon Humboldt (Məqalələr və fraqmentlər)” kitabının “Ön söz” hissəsində deyilir: “Hətta XX əsrin əvvəllərində dilçiliyin dili hər cür fəlsəfi vüsətdən kənarda adi həyat hadisələrinin üzvi tərkib hissəsi kimi izah edən ikinci dahisi Ferdinand de Sösssür də öz “dərslər”ini əvvəla Vilhelm fon Humboldtlə uzaqdan-uzağa (adını belə çəkmədən!) polemikada deyir, ikincisi isə, onun dilə baxış miqyasını əhatə edə bilmədiyi (və dilçiliyi ənənəvi fəlsəfi təfəkkür üçün hər cəhətdən yad semiotikanın tərkibinə daxil eləməyə cəhd göstərdiyi) üçün çox keçmədən – XX əsrin ortalarından etibarən müxtəlif dilçilik təlimlərinin – etnolinqvistika, psixolinqvistika, neohumboldtçuluq və s. yenidən Humboldtçuluğa müraciət etməsinə səbəb olur” (7,s.6).

Göründüyü kimi, etnolinqvistika daha çox V.f.Humboldtun dilçilik kon-sepsiyasına əsaslanır.

A.Axundovun “Ümumi dilçilik” dərsliyində etnolinqvistika haqqında yazılır: “Dilin mədəniyyətlə, xalq adət və ənənələri ilə, ümumiyyətlə, xalqla əlaqəsinə həsr olunmuş xüsusi dilçilik məktəbi də vardır. Amerika dilçiləri E.Səpir və B.Uorfun adı ilə bağlı olan həmin məktəb şərti olaraq etnolinqvistika dilçilik məktəbi adlanır. Etnolinqvistika dil və xalq arasında olan əlaqələri, dilin fəaliyyətində və inkişafında linqvistik və etnik amillərin qarşılıqlı təsirini öyrənir” (1,s.123).

Etnolinqvistika dilin tarixi ilə xalqın tarixi arasında olan sıx əlaqələrdən bəhs edir. Bəzi tədqiqatlarda yanlış olaraq bu iki anlayış eyniləşdirilir. Amma onu qeyd etməliyik ki, bu mövqe doğru deyil. Çünki burada söhbət ondan gedir ki, xalqın tarixində baş vermiş istənilən bir hadisə dilin tarixində özünü göstərir. V. fon Humboldt təsadüfən demirdi ki, “dil xalqın ruhudur, xalqın ruhu da onun dilidir”...

A.Qurbanovun “Ümumi dilçilik” kitabında deyilir: “E.Sepir dilə mədəniyyətşünaslıq aspektindən də yanaşmışdır. O, dillə mədəniyyətin münasibəti, əlaqəsi məsələsinə dair Səpirin mülahizələri Amerika dilçiliyində dillə mədəniyyətin, adət və ənənənin əlaqəsini öyrənən etnolinqvistikanın əsasını qoymuşdur. Etnolinqvistika sahəsində Səpirin ideyaları Benjamen Uorf tərəfindən davam (və inkişaf-Q.C) etdirilmişdir” (8,s.134).

Doğrudur, E.Sepir etnolinqvistika cərəyanının yaradıcılarından biridir. Amma E.Sepirdən əvvəl F.Boasın ideyaları əsasında etnolinqvistika təşəkkül tapmışdır. F.Boasın tədqiqat obyektini Amerikada yaşayan hindu xalqlarının dilləridir. Hindular da yazısı olmayan xalqlar olduğundan onların dillərini tarixi (diaxron) aspektdə öyrənmək mümkün deyildir. Belə ki, hindu dillərini (50-ə yaxın dildir) onların mədəniyyəti, əxlaq-davranışı, adət-ənənəsi və s. ilə əlaqədə öyrənirdilər. Etnolinqvistika cərəyanı Amerikada məhz bu cür təşəkkül tapmışdır.

Deyilənləri belə ümumiləşdirə bilərik ki, etnolinqvistikada dilin **a) mədəniyyət; b) adət-ənənə; c) əxlaq-davranış; v) etnos (xalq)** əlaqələrindən bəhs etmək lazımdır.

a) Dil və mədəniyyət. Etnolinqvistika mədəniyyəti öyrənən digər elmlərlə sıx bağlıdır. Bununla bağlı Ə.Rəcəbli yazır ki, müstəqil cərəyan kimi etnolinqvistika XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində ABŞ-da “mədəni antropologiya” adlanan və etnoqrafik, linqvistik, arxeoloji və digər metodlarla mədəniyyəti hərtərəfli öyrənən elmlər kompleksinin çərçivəsində yaranmışdır (10,s.155).

Məlum olduğu kimi, mədəniyyət və dil qarşılıqlı şəkildə biri digərini şərtləndirir. Dil mədəniyyəti ümumi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Eyni zamanda linqvistika da daha çox mədəniyyətlə bağlıdır. Bu fikri etnolinqvistikaya da aid etmək olar. Bununla bağlı “Etnoloji etüdlər”də deyilir: “Etnolinqvistika etnosşünaslığın tərkib hissəsi kimi, görünür, daha çox etnokulturologiya ilə bağlıdır ki, burada dilin etnosdaxili ünsiyyət vasitəsi olması ilə yanaşı, ən mühüm mədəniyyət amili və material olaraq istifadə edilməsi nəzərdə tutulur (3,s.17).

Azərbaycan dilçiləri daha çox mədəniyyətin dilə təsirindən danışirlər. Amma dünya dilçiliyində bu məsələyə yanaşma bir az fərqlidir. Belə ki, etnolinqvistik etüdlərdə də dilin mədəniyyətə təsirindən danışılır. Həqiqətən də, dilin mədəniyyəti şərtləndirməsindən danışmaq olduqca məntiqlidir. Sadəcə onu demək kifayətdir ki, bütün xalqlar öz mədəniyyətlərini bir-birlərinə dil fenomeni vasitəsi ilə təbliğ edir, tanıdırlar. O da məlumdur ki, dil mədəniyyəti formalaşdırır və tənzimləyir.

Etnolinqvistika cərəyanının yaradıcılarından olan E.Sepirin yaradıcılığında mühüm yer tutan məsələlərdən biri də dil və mədəniyyət idi. E.Sepirin “Dil” məqaləsində dilin mədəniyyətə

təsirindən bəhs edilirdi. O, məqaləsində yazırdı ki, mədəniyyətin qazanılmasında və onun tarixi varisliyində dilin rolu aydın və olduqca əhəmiyyətlidir. Bu, mədəniyyətin yüksək səviyyələrinə aid olduğu kimi, onun primitiv formalarına da aiddir (12,s.255).

Göründüyü kimi, E.Sepir tək dilin mədəniyyətin yüksək səviyyələrindəki rolundan deyil, həm də dilin primitiv cəmiyyətin mədəni fondunun mühafizəsində oynadığı tarixi roldan bəhs edirdi. E.Sepir bununla bağlı yazırdı: “Atalar sözləri, müalicə ovsunları, standartlaşmış dualar, xalq rəvayətləri, mahnılar, şəcərələr – bunlar dilin mədəniyyəti mühafizə etmək üçün vasitələr olaraq istifadə etdiyi zahiri formaların ancaq bəziləridir” (12,s.255).

“Biz dilə mədəniyyətin simvol bələdçisi kimi baxa bilərik” deyən E.Sepir “Dil”də yazırdı ki, dilin mədəniyyəti təyin və ifadə etməsi, ötürməsi şübhə doğurmur. Dil elementlərinin, onların forma və məzmununun mədəniyyətin daha dərinindən dərkindəki rolu aydındır (12,s.269).

Lakin məqalə müəllifi onu da göstərirdi ki, dilin forması ilə ona xidmət edən mədəniyyətin forması arasında belə nəticə çıxmasın ki, sadə uyğunluq mövcuddur. Mədəni tiplə dil strukturu arasında heç bir ümumi korrelyasiya yoxdur (12,s.269).

Bu, o deməkdir ki, bəzi dilçilərin flektiv dil tipinə üstünlük verməklə bu dil tipinə mənsub xalqları inkişafın ən yüksək pilləsində hesab etmələri subyektiv fikirdən başqa bir şey deyildir. E.Sepir yazırdı ki, cəziri, aqlütinativ, yaxud flektiv dil quruluşu sivilizasiyanın istənilən səviyyəsində mümkündür. Eynilə bu cür, hər hansı dildə, məsələn, qrammatik cinsin olub-olmaması müvafiq xalqın sosial quruluşunun, dilinin və ya folklorunun dərk olunmasına heç bir dəxli yoxdur. Əgər hərdən güman edildiyi kimi, belə bir paralelizm mövcud olsaydı, idxal və ixrac edən xalqlar arasında dərin dil fərqlərinin varlığına baxmayaraq, mədəniyyətin yayılması sürətini anlamaq olmazdı (12,s. 269).

E.Sepirin etnolingvistik ideyaları tələbəsi B.Uorf (ixtisasca dilçi deyildir, E.Sepirin mühazirələrində azad dinləyici kimi iştirak etmiş və onun təsiri ilə dilçiliyə gəlmişdir – Q.C) tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. O ideyalar ki, dilin sosial gerçəkliyi üzərində, eləcə də mədəniyyət və s. üzərindəki mühüm rolundan bəhs edirdi.

Ümumi dilçiliyin banisi V.fon Humboldt da dilin mədəniyyətə təsirindən bəhs etmişdir. Mədəniyyətin göstəricilərindən biri də ədəbiyyatdır. Təsadüfi deyil ki, dahi dilçi-mütəfəkkirin 1821-ci ildə nəşr olunmuş məqaləsinin adı “Dillərin müxtəlif xarakterinin ədəbiyyata və mənəvi inkişafa təsiri haqqında” adlanır.

Bundan başqa, V.fon Humboldtun ideya davamçıları olan yeni humboldçular da dilin sosial gerçəklikdəki, eləcə də mədəniyyətin formalaşmasındakı rəhbər rolundan bəhs edirdilər. Amma onlar dilin rolunu (hətta alman dilinin rolunu) o dərəcə də şişirdirdilər ki, bu da subyektivlik təsiri bağışlayırdı. “Ümumi dilçilik” dərslisinin müəllifi N.Cəfərov yazırdı ki, V.f.Humboldtun “dil xalqın ruhudur” təlimini inkişaf etdirməyə çalışan “neohumboldtçu” filosoflar-Erist Kassirer, İost Trir, xüsusilə Leo Vaysgerber dildə “xüsusi milli dünyagörüş” görməyə qədər “dərinə” getdiklərinə görə həqiqi elmin hüdudlarından kənara çıxdılar (4,s.125).

b) Dil və adət-ənənə. Dilin xalqın adət-ənənəsi ilə əlaqəsi ideyasını ilk dəfə İ.Q.Herder irəli sürmüşdür. Ə.Rəcəbli yazır ki, Herder xalqın adət-ənənəsinə, dilinə, mədəniyyətinə də romantizm mövqeyindən yanaşırdı (11,s.5).

Bundan əlavə, İ.Q.Herderdən sonra dilin adət-ənənə ilə bağlılıqlarından bəhs edən dilçi V.fon Humboldt idi. Düzdür, bu mütəfəkkirlərdən əvvəl də bu və ya digər dərəcədə bu anlayışların əlaqələrindən bəhs edilib. Amma burada söhbət ondan gedir ki, dilin xalqın adət-ənənəsi ilə bağlılığı ideyasını dil problematikası ilə əlaqələndirsin ki, bu da böyük dilçi-mütəfəkkir V.fon Humboldtun adı ilə bağlıdır.

Etnolingvistlərin fikrincə, xalqın adət-ənənəsini, vərdislər sistemini və s. öyrənməklə o xalqın dilini öyrənmək mümkündür. Amma, fikrimizcə, xalq (etnos) və dil arasında qırılmaz əlaqələr olduğundan qeyd etdiyimiz cəhətləri öyrənməklə elə etnosun mənşəyi barədə də fikir yürütmək mümkündür. N.Cəfərovun fikrincə, adət-ənənə, vərdislər sistemi (B.Uorfun vərdislərlə bağlı nəzəriyyəsi var-Q.C) hər bir xalqın həm maddi, həm də mənəvi dünyasının göstəricisidir. Elə bir kontekstdir ki, orada etnosun kimliyi barədə əsas suallara cavab tapmaq mümkündür (2,s.36).

Göründüyü kimi, etnosşünaslığın əsas anlayışlarından olan etnosun müəyyənləşməsində adət-ənənənin böyük rolu vardır.

c) Dil və əxlaq-davranış. Dilin əxlaq-davranış ilə də əlaqəsi vardır. Belə ki, dil əxlaqı,davranışı formalaşdırır. Təsadüfi deyil ki, L.Blumfild dili insan davranışının açarı hesab edirdi. Bundan əlavə, L.Vaysgerberin araşdırmaların-da da dilin insan davranışına təsirlərindən bəhs edilir.

Həqiqətən də, dil insanın əxlaq-davranış normalarını tənzimləyir.V.fon Humboldt yazırdı: “Dil işıq deyilsə nədir ki, ona insanın bütün mənəvi və cismani təbiəti can atır,bütün qeyri-müəyyənliklər və tərəddüdlər onda forma qa-zanır”(7,s.67).

v) Dil və etnos(xalq). Dil və xalq arasında sıx əlaqələr mövcuddur. Çünki N.Cəfərovun dediyi kimi, hər bir xalq üçün onun dili sadəcə “sərbəst işarələr sistemi”, yaxud adi “ünsiyyət vasitəsi” olaraq qalmır, həm də xalqın(etnosun) ümumi xarakterini özünəməxsus prinsiplərlə ehtiva edərək əks etdirir (4,s.123).

Etnosu müəyyən etmək baxımından dilə daha çox önəm verilməsi təsadüfi deyil. Çünki etnosun mənşəyini müəyyənləşdirilməsində dil faktından, yaxud materialından etibarlı bir mənbə təsəvvür eləmək mümkün deyil.

Ümumi dilçiliyin banisi Vilhelm Humboldt yazırdı: “Dil ayrıca bir insanın sərbəst yaradıcılığı deyil, həmişə bütöv xalqa mənsubdur; sonrakı nəsil onu əvvəlkindən alır. Bunun da nəticəsində onda bütün yaşların, hər bir cinsin, zümrənin təsəvvür üsulları, bu və ya digər tayfanın xarakteri və mənəvi fərqlilikləri qarışır”(7,s.52).

“Xalqın dili onun ruhu, ruhu isə dilidir” deyən V.fon Humboldt Çin dilinin timsalında onu da göstərirdi ki, hər bir dil mənsub olduğu xalqın ətrafında dairə çəkir, bu dairədən yalnız başqa bir dairəyə daxil olarkən çıxmaq olar (6,s.126).

Etnoloji ədəbiyyatlarda “xalq” anlayışına nisbətən “etnos” anlayışı daha çox işlənir. Bu anlayışları nisbi sinonim götürmək olar. “Türkologiya” kitabında deyilir: “Etnos” qədim yunan sözü olub, “xalq” mənasında işlənmiş, etnologiya və ya etnosşünaslıq elminin təşəkkül tapıb inkişaf etməsilə onun əsas anlayışına çevrilmişdir (5,s.6).

Etnologiya elminin obyektı etnosla dilçilik elminin obyektı dil arasındakı əlaqələr üzəndən deyil. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayış-larının genotipologiyası” müəllifinin dediyi kimi, etnosu bütün dövrlərdə müəyyən edəcək yeganə “lakmus kağızı” varsa, oda dildir...Dil etnosun doğurduğu elə bir fenomendir ki, onun özündən də güclü olub mahiyyətini təyin etmək iddiasındadır (9,s.15).

Diaxron, yaxud xarici dilçiliyin əsas sahələrindən biri olan etnolinqvistika cərəyanını hər bir xalq (eləcə də dilçilik məktəbi) bir cür başa düşdüyündən bu anlayışın adlandırılmasında, müxtəlif aspektlərdən (sinxron və diaxron) öyrənilməsində fərqliliklər müşahidə olunur.

Etnosla (xalqla) onun dili arasındakı münasibətlərin araşdırılması ciddi aktualıq kəsb edir. Çünki hər hansı bir dil(eləcə də insan) müəyyən bir etnosa mənsubdur və “dil mənsub olduğu xalqın ətrafında dairə çəkir”(V.fon Humboldt) ki, dildən etnoloji hadisə kimi bəhs etməklə bu anlayışların qarşılıqlı əlaqələrini, eləcə də təbiətini öyrənmək mümkündür.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

- 1.Axundov A. Ümumi dilçilik, Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006, 280 s.
- 2.Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın etnoqrafik əsasları, Bakı, “Elm və təhsil” 2015, 216 s.
- 3.Cəfərov N. Etnoloji etüdlər, Bakı, “Elm və təhsil”, 2016, 132 s.
- 4.Cəfərov N. Ümumi dilçilik, Bakı, “Təhsil” nəş., 2020, 144 s.
- 5.Cəfərov N, Qəribli A, Qəribli E. Türkologiya, “STV-TRANS” Bakı, 2018, 272 s.
- 6.V.f.Humboldt. Bəşər dilləri quruluşun müxtəlifliyi və bunun bəşəriyyətin mənəvi inkişafına təsiri haqqında, Bakı, “Nurlan”, 2008, 416 s.
- 7.V.f.Humboldt. Məqalələr və fraqmentlər, Bakı, “Elm və təhsil”, 2019, 132s.
- 8.Qurbanov A. Ümumi dilçilik, II cild, Bakı, 2019, 272 s.
- 9.Qəribli A. “Türk dili”, “türk ləhcələri” və “türk dilləri” anlayışlarının geno-tipologiyası, Bakı, “Elm və təhsil”, 2018, 168 s.

- 10.Rəcəbli Ə. Dilçilik tarixi (2 cildə), II cild, Bakı, "Nurlan", 2006, 616 s.
- 11.Rəcəbli Ə. Müqayisəli-tarixi dilçilik, Bakı, "Nurlan", 2017, 342 s.
- 12.Ümumi dilçilik müntəxəbatı, Bakı, "Elm və təhsil", 2020, 320 s.

XÜLASƏ

Etnolinqvistika cərəyanını hər bir xalq, yaxud dilçilik məktəbi bir cür başa düşür. Bu cərəyanın problemlərinin həllində alimlərin bir neçə dəfə elmi konfransı olsa da, ortaq bir məxrəcə gəlmək mümkün olmamışdır. Etnolinqvistikanın etnologiyada yeri araşdırılmalıdır. Eləcə də etnosşünasılığın müstəqil problemləri (etnogenez, etnoqrafiya, etnokulturologiya və s.) ilə əlaqələri öyrənilməlidir. Araşdırmada etnolinqvistika cərəyanının təşəkkülü haqqında məlumat verilsə də, bu cərəyanın sərhədlərinin, predmetinin, komponentlərinin, eləcə də digər elmlərlə əlaqələrinin, tədqiqat metodlarının və etnosla dilin əlaqələrinin araşdırılması ciddi aktualıq kəsb edir.

Açar sözlər: dil, etnolinqvistika, etnos, mədəniyyət, cərəyan.